# অধ্যায় ৩ ঃ ৰাজা ৰামমোহন ৰায়

## অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য
৩.২ পৰিচয়
৩.৩ ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ ৰাজনৈতিক ধাৰণা
৩.৩.১ ব্যক্তিগত আৰু ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ তত্ত্ব
৩.৪ শিক্ষা, অর্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক বিষয়ত ৰায়ৰ ধাৰণা
৩.৫ প্রগতিশীল আৰু উদাৰ চিন্তাবিদ হিচাপে ৰাজা ৰামমোহন ৰায়
৩.৬ আইন আৰু নৈতিকতাৰ বিষয়সমূহ
৩.৭ ব্রাহ্ম সমাজ
৩.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলো
৩.৯ অধিক জানিবলৈ
৩.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৩.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

## ৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰাৰ পাছত শিক্ষার্থীসকলে সক্ষম হ'ব—

- ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ ৰাজনৈতিক ধাৰণা আৰু বৌদ্ধিক পটভূমি বুজিবলৈ।
- স্বাধীনতা, শিক্ষা, আইন আৰু সামাজিক সংস্কাৰৰ বিষয়ে ৰায়ৰ মতামত পর্যালোচনা কৰিবলৈ।
- আধুনিক ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাৰ বিকাশত ৰায়ৰ ভূমিকাৰ মূল্যায়ন কৰিবলৈ।

## ৩.২ পৰিচয়

ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে (১৭৭২-১৮৩৩) আধুনিক ভাৰতৰ ইতিহাসত এক অনন্য আৰু পথপ্রদর্শক স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। তেওঁক "ভাৰতীয় পুনর্জাগৰণৰ পিতৃ" বুলি কোৱা হয়। ৰায় কেৱল এজন সামাজিক সংস্কাৰকেই নাছিল, বৰঞ্চ তেওঁৰ গভীৰতা আৰু দূৰদর্শিতাৰে সমৃদ্ধ এজন উল্লেখযোগ্য ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদো আছিল।

তেওঁৰ ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰা গঢ় লৈ উঠিছিল সেই সময়ত যেতিয়া ভাৰত ইংৰাজ ঔপনিবেশিক শাসনৰ অধীনত গভীৰ পৰিবর্তনৰ মাজেৰে পাৰ হৈ আছিল, আৰু একে সময়তে সমাজ আৰু ধর্মত গভীৰভাৱে প্রোথিত ৰক্ষণশীলতা আৰু কুসংস্কাৰে আৱৰি আছিল।

ৰায়ে পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ সংযোগস্থলত জীৱন যাপন কৰিছিল। তেওঁ ভাৰতীয় দার্শনিক পৰম্পৰাত, বিশেষকৈ 'উপনিষদ' আৰু 'বেদান্ত'ৰ ধাৰণাত গভীৰভাৱে প্রতিষ্ঠিত আছিল। কিন্তু একে সময়তে তেওঁ পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদ, যুক্তিবাদ আৰু বৌদ্ধিক জাগৰণৰ যুগৰ চিন্তাধাৰাৰ দ্বাৰাও প্রভাৱিত হৈছিল। এই দুটা বৌদ্ধিক পৰম্পৰাৰ সমন্বয়ে তেওঁক ভাৰতীয় সমাজক ভিতৰৰ পৰা সমালোচনা কৰাৰ লগতে ঔপনিবেশিক শাসনৰ সমালোচনামূলক বিশ্লেষণ কৰিবলৈও সক্ষম কৰিছিল।

পৰৱর্তী সময়ৰ বহু জাতীয়তাবাদী চিন্তাবিদে যিদৰে ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাক মুখ্য লক্ষ্য হিচাপে গুৰুত্ব দিছিল, তাৰ বিপৰীতে ৰায়ে ব্যক্তিগত স্বাধীনতা, নাগৰিক অধিকাৰ, সামাজিক সংস্কাৰ, আইনৰ শাসন, মত প্রকাশৰ স্বাধীনতা আৰু নৈতিক শাসনৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে

সমাজৰ সংস্কাৰ নহ'ব উদ্দেশ্য ব্যক্তিসকল শিক্ষিত, যুক্তিবাদী আৰু নৈতিকভাৱে সচেতন নহ'লে ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা প্ৰকৃত অৰ্থত অৰ্থবহ হ'ব নোৱাৰে।

ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰা কোনো একক তাত্ত্বিক কাঠামোৰ ভিতৰত সুসংগঠিত ৰূপত প্ৰণীত হোৱা নাছিল। বৰঞ্চ তেওঁৰ চিন্তাবোৰ পুস্তিকা, আবেদনপত্ৰ, সাময়িকী লেখা, চিঠি-পত্ৰ আৰু বিভিন্ন সংস্কাৰমূলক কাৰ্যকলাপৰ জৰিয়তে বিকশিত হৈছিল। তথাপিও তেওঁৰ ধাৰণাসমূহে ভাৰতীয় উদাৰতাবাদ, সংবিধানবাদ আৰু গণতান্ত্ৰিক মূল্যবোধৰ বৌদ্ধিক ভিত্তি স্থাপন কৰিছিল।

এই অধ্যায়ত ৰায়ৰ ৰাজনৈতিক ধাৰণাসমূহ বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াত স্বাধীনতা, শিক্ষা, অৰ্থনীতি, আইন, নৈতিকতা আৰু ব্ৰাহ্ম সমাজৰ বিষয়ে তেওঁৰ মতামতসমূহ বিশ্লেষণ কৰা হৈছে, লগতে এজন প্ৰগতিশীল আৰু উদাৰ চিন্তাবিদ হিচাপে তেওঁৰ ঐতিহ্যৰো মূল্যায়ন কৰা হৈছে।

## ৩.৩ ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ ৰাজনৈতিক ধাৰণা

এই অংশত আমি ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাসমূহ আলোচনা কৰিম।

### ৩.৩.১ ব্যক্তিগত আৰু ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ তত্ত্ব

ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ ৰাজনৈতিক দৰ্শনৰ কেন্দ্ৰবিন্দুত আছিল 'স্বাধীনতাৰ ধাৰণা', যাক তেওঁ ব্যক্তিগত আৰু ৰাজনৈতিক দুয়ো দিশতে পৰ্যালোচনা কৰিছিল। তেওঁ স্বাধীনতাক বহু-মাত্ৰিক এক ধাৰণা হিচাপে কল্পনা কৰিছিল, য'ত ব্যক্তিগত স্বাধীনতা আৰু সামাজিক কল্যাণ একেলগে সুষমভাৱে সহাৱস্থান কৰে।

ৰায়ৰ মতে, স্বাধীনতা কেৱল বাধা-নিষেধৰ অনুপস্থিতি নহয়; ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে যুক্তিসংগত পছন্দৰ অৰ্থাৎ বাছনিৰ সুযোগ, নৈতিক স্বায়ত্তশাসন আৰু সামাজিক ন্যায়ৰ উপস্থিতি।

**ব্যক্তিগত স্বাধীনতাঃ**

ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে দৃঢ়ভাৱে বিশ্বাস কৰিছিল যে মানৱ বিকাশৰ বাবে ব্যক্তিগত স্বাধীনতা অত্যন্ত প্ৰয়োজনীয়। তেওঁ ব্যক্তিগত স্বাধীনতাক সংকুচিত আৰু বাধা প্ৰদান কৰা বিভিন্ন সামাজিক প্ৰথাৰ বিৰুদ্ধে মত প্ৰকাশ কৰিছিল, যেনে-

- **সতীদাহ প্ৰথা ঃ** এই অমানৱীয় প্ৰথা বিলোপ সাধনৰ উদ্দেশ্যে তেওঁ অবিৰতভাৱে সংগ্ৰাম কৰিছিল। তেওঁ ইয়াক নাৰীৰ অধিকাৰ আৰু মৰ্যাদাৰ সৈতে জড়িত এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয় হিচাপে উপস্থাপন কৰিছিল।
- **বাল্যবিবাহ ঃ** ৰায়ে নাৰীসকলৰ সবলীকৰণ আৰু শিক্ষাৰ পক্ষে মত প্ৰকাশ কৰিছিল, কাৰণ তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে জীৱনৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ সিদ্ধান্ত ল'বলৈ সচেতনতা আৰু জ্ঞান অত্যন্ত প্ৰয়োজন।
- **বহুবিবাহ ঃ** তেওঁ এই প্ৰথাক শোষণমূলক আৰু অন্যায় বুলি নিন্দা কৰিছিল।
- **জাতিভেদ আৰু বৰ্ণ বৈষম্য ঃ** ৰায়ে জাতিভেদ প্ৰথাক আৰু বৰ্ণ বৈষম্যবাদক অগণতান্ত্ৰিক আৰু অমানৱীয় বুলি বিবেচনা কৰিছিল আৰু এই সামাজিক বাধাসমূহ দূৰ কৰাৰ বাবে চেষ্টা কৰিছিল।
- ধৰ্মীয় কুসংস্কাৰ: তেওঁ অন্ধবিশ্বাসৰ পৰিৱৰ্তে যুক্তি আৰু বৌদ্ধিক চিন্তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।

তেওঁ যুক্তি দিছিল যে এই প্ৰথাসমূহ প্ৰকৃত ধৰ্মৰ দ্বাৰা সমৰ্থিত নহয়; বৰঞ্চ বিশেষ স্বাৰ্থসম্পন্ন গোটে সৃষ্টি কৰা এক বিকৃতি। সতী দাহ প্ৰথাৰ বিৰুদ্ধে ৰায়ৰ সংগ্ৰাম কেৱল এক মানৱতাবাদী প্ৰচেষ্টা

নহয়, বৰঞ্চ নাৰীসকলৰ জীৱনৰ অধিকাৰ আৰু মর্যাদাৰ ৰাজনৈতিক দাবীৰূপেও গণ্য কৰা হৈছিল। ৰায়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে ব্যক্তিগত স্বাধীনতাৰ বাবে কিছুমান মৌলিক দিশ অত্যন্ত প্রয়োজনীয়, যেনে—

- **বিবেকৰ স্বাধীনতা ঃ** বাহ্যিক চাপ বা জোৰ-জবৰদস্তিৰ পৰা মুক্ত হৈ নিজৰ সিদ্ধান্ত লোৱাৰ সামৰ্থ্য।
- **চিন্তা আৰু মত প্রকাশৰ স্বাধীনতা ঃ** ব্যক্তিগত স্বাধীনতাৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ ভিত্তি।
- **অযৌক্তিক ৰীতি-নীতিৰ পৰা মুক্তি ঃ** মানৱ অগ্রগতিত বাধা সৃষ্টি কৰা পৰম্পৰা আৰু কুসংস্কাৰক প্রত্যাখ্যান কৰা।

তেওঁ বিশেষভাৱে জোৰ দিছিল যে মানুহৰ আচৰণ অন্ধবিশ্বাস বা অন্ধ পৰম্পৰাৰ দ্বাৰা নহয়, বৰঞ্চ যুক্তি আৰু বুদ্ধিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হ'ব লাগে।

**ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা ঃ**

যদিও ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে ইংৰাজ শাসনৰ পৰা তৎক্ষণাৎ স্বাধীনতাৰ দাবী উত্থাপন কৰা নাছিল, তথাপিও তেওঁ ঔপনিবেশিক শাসনৰ স্বেচ্ছাচাৰী স্বভাৱক লৈ গভীৰভাৱে চিন্তিত আছিল। তেওঁ তলত দিয়া বিষয়সমূহৰ পক্ষে মত প্রকাশ কৰিছিল—

- **আইনৰ শাসন (Rule of Law) ঃ** জবাবদিহিতা আৰু ন্যায় নিশ্চিত কৰা।
- **আইনৰ আগত সমতা ঃ** সামাজিক মর্যাদা বা পটভূমি যিয়েই নহওক কিয়, সকলো মানুহে আইনৰ আগত সমান হ'ব লাগে।
- **নাগৰিক স্বাধীনতাৰ সুৰক্ষা ঃ** ব্যক্তিগত অধিকাৰসমূহ সুৰক্ষিত কৰি ৰখা।
- **প্রেছৰ স্বাধীনতা ঃ** গণতন্ত্র আৰু জনমত গঠনৰ বাবে এক অত্যন্ত গুৰুত্বপূর্ণ মাধ্যম।
- **চৰকাৰৰ জবাবদিহিতা ঃ** ক্ষমতাৰ অপব্যৱহাৰ ৰোধ কৰা।

ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে 'সংবিধানভিত্তিক শাসনব্যৱস্থাৰ' সমর্থন কৰিছিল আৰু বিশ্বাস কৰিছিল যে স্বৈৰাচাৰ-সেয়া দেশীয় হঁওক আৰু ঔপনিবেশিক-নৈতিকভাৱ কোনো কাৰণতে গ্রহণযোগ্য নহঁওক।

তেওঁৰ 'প্রেছৰ স্বাধীনতাৰ দাবী' বিশেষভাৱে গুৰুত্বপূর্ণ আছিল। তেওঁ সংবাদপত্রৰ ওপৰত আৰোপ কৰা সেন্সৰশিপ আইনসমূহৰ বিৰোধিতা কৰিছিল আৰু যুক্তি দিছিল যে এক মুক্ত সংবাদমাধ্যম জনসাধাৰণক শিক্ষিত কৰা, চৰকাৰৰ নীতিসমূহ সমালোচনা কৰা আৰু ক্ষমতাৰ অপব্যৱহাৰ ৰোধ কৰাৰ বাবে অত্যন্ত প্রয়োজনীয়।

ৰায়ে সংবিধানভিত্তিক শাসনৰ পক্ষে দৃঢ়ভাৱে মত প্রকাশ কৰিছিল আৰু বিশ্বাস কৰিছিল যে স্বৈৰাচাৰী শাসন-সেয়া দেশীয় হঁওক আৰু ঔপনিবেশিক-নৈতিকতা এয়া এক অন্যায়। সংবাদমাধ্যমৰ স্বাধীনতাৰ পক্ষে তেওঁৰ এই দাবী সেই সময়ত এক নতুন আৰু দূৰদর্শী চিন্তা হিচাপে জ্ঞাত আছিল, কিয়নো তেওঁ উপলব্ধি কৰিছিল যে সংবাদমাধ্যমে জনসাধাৰণক শিক্ষিত কৰা, চৰকাৰী নীতিসমূহৰ সমালোচনা কৰা আৰু ক্ষমতাৰ অপব্যৱহাৰ ৰোধ কৰাত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে।

ৰায়ৰ স্বাধীনতাৰ তত্ত্বই ব্যক্তিগত স্বায়ত্তশাসন আৰু প্রতিষ্ঠানগত সুৰক্ষাৰ সমন্বয় ঘটায়। এই কাৰণেই তেওঁ ভাৰতত উদাৰতান্ত্রিক গণতন্ত্রৰ এজন পথপ্রদর্শক হিচাপে পৰিচিত। তেওঁৰ চিন্তাধাৰাসমূহে আজিও ভাৰতৰ সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক পৰিসৰত প্রভাৱ পেলাই আছে আৰু আগন্তুক বহু সংস্কাৰক আৰু চিন্তাবিদক অনুপ্রাণিত কৰি আহিছে ।

## ৩.৪ শিক্ষা, অর্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক বিষয়ত ৰায়ৰ ধাৰণা

**শিক্ষাৰ বিষয়ে ধাৰণা ঃ**

ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে শিক্ষাক সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক পৰিবর্তনৰ আটাইতকৈ শক্তিশালী মাধ্যম

বুলি গণ্য কৰিছিল। তেওঁ প্ৰচলিত শিক্ষাব্যৱস্থাৰ সমালোচনা কৰিছিল, কাৰণ তেওঁৰ মতে ই অতি সংকীৰ্ণ, অবৈজ্ঞানিক আৰু ব্যৱহাৰিক জীৱনৰ সৈতে সম্পৰ্কহীন আছিল।

তেওঁ দৃঢ়ভাৱে সমৰ্থন কৰিছিল—

- আধুনিক বৈজ্ঞানিক শিক্ষা
- গণিত, পদাৰ্থবিজ্ঞান, ৰসায়নবিজ্ঞান আৰু চিকিৎসাবিজ্ঞানৰ শিক্ষা
- পাশ্চাত্য দৰ্শন আৰু ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাৰ অধ্যয়ন
- বিশ্বজ্ঞান লাভ কৰাৰ বাবে ইংৰাজী ভাষাত শিক্ষা

ৰায়ে ঔপনিবেশিক শাসকৰ দ্বাৰা কেৱল সংস্কৃত শিক্ষাৰ প্ৰচাৰক সমৰ্থন কৰাৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। তেওঁৰ মতে, এই ব্যৱস্থাই বৌদ্ধিক স্থবিৰতা বজাই ৰাখিছিল। তথাপিও তেওঁ ভাৰতীয় জ্ঞান-পদ্ধতিক নাকচ কৰা নাছিল; বৰঞ্চ তেওঁ পূৰ্বীয় জ্ঞান আৰু পাশ্চাত্য বিজ্ঞানৰ সমন্বয়ৰ পক্ষে মত প্ৰকাশ কৰিছিল।

ৰায়ৰ মতে, শিক্ষাই যুক্তিবাদী চিন্তাধাৰা বিকাশ কৰিব লাগে, নৈতিক মূল্যবোধ উৎসাহিত কৰিব লাগে আৰু ব্যক্তিসকলক নাগৰিক জীৱনত সক্ৰিয়ভাৱে অংশগ্ৰহণ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত কৰিব লাগে।

**অৰ্থনৈতিক ধাৰণা ঃ**

ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে ইংৰাজ শাসনৰ অধীনত ভাৰতত সংঘটিত হোৱা অৰ্থনৈতিক শোষণক লৈ গভীৰভাৱে চিন্তিত আছিল। তেওঁ তলত দিয়া বিষয়সমূহৰ সমালোচনা কৰিছিল—

- অত্যাধিক ভূমি ৰাজহৰ দাবী
- জমিদাৰসকলৰ স্বাৰ্থ ৰক্ষা কৰা "স্থায়ী বন্দোবস্ত (Permanent Settlement)"
- ভাৰতৰ পৰা ব্ৰিটেইনলৈ ধনৰ প্ৰবাহ বা সম্পদৰ নিৰ্গমন (Drain of Wealth)

তেওঁ ভাৰতত এনে অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰৰ পক্ষে মত প্ৰকাশ কৰিছিল যিয়ে কৃষকসকলক শোষণৰ পৰা পৰা ৰক্ষা কৰি এক ৰাজনৈতিক সংস্কাৰৰ পক্ষে মত প্ৰকাশ কৰিছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল—

- প্ৰশাসনিক জবাবদিহিতা (Administrative accountability)
- শাসনত ভাৰতীয় অংশগ্ৰহণ (Indian participation in governance)
- আইনৰ সংহতীকৰণ (Codification of laws)
- বিচাৰ বিভাগক কাৰ্যবাহীৰ পৰা পৃথক কৰা (Separation of judiciary from executive)

তেওঁ ঔপনিবেশিক প্ৰশাসনত সংস্কাৰৰ দাবী লৈ ব্ৰিটিছ পাৰ্লামেণ্টলৈ আবেদনপত্ৰ দাখিল কৰিছিল। তেওঁৰ পন্থাই সংবিধানভিত্তিক উদাৰতাবাদ (constitutional liberalism)ক প্ৰদৰ্শন কৰিছিল, যি মিলিটেণ্ট জাতীয়তাবাদৰ পৰিৱৰ্তে ধীৰগতিৰ আৰু যুক্তিসংগত পৰিবৰ্তনৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে।

## ৩.৫ প্ৰগতিশীল আৰু উদাৰ চিন্তাবিদ হিচাপে ৰাজা ৰামমোহন ৰায়

ৰাজা ৰামমোহন ৰায়, যাক প্ৰায়ে "আধুনিক ভাৰতৰ পিতা" বুলি সম্বৰ্ধনা কৰা হয়, এজন পথপ্ৰদৰ্শক চিন্তাবিদ আছিল, যিজনে ভাৰতৰ বৌদ্ধিক আৰু সামাজিক জাগৰণৰ ভিত্তি স্থাপন কৰিছিল। এজন দূৰদৰ্শী হিচাপে তেওঁ ভাৰতীয় আধুনিকতাৰ আকাৰ নিৰ্ধাৰণত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল, য'ত পৰম্পৰাগত জ্ঞানক প্ৰগতিশীল ধাৰণাৰ সৈতে সংমিশ্ৰণ কৰা হয়।

সামাজিক সংস্কাৰক, শিক্ষাবিদ আৰু নাৰীৰ অধিকাৰৰ সমৰ্থক হিচাপে তেওঁৰ অৱদান বিস্তৃতভাৱে দলিলীকৃত হৈছে। কিন্তু এক উদাৰ চিন্তাবিদ আৰু যুক্তিসংগত অনুসন্ধানৰ প্ৰচাৰক হিচাপে তেওঁৰ ভূমিকাও সমানভাৱে গুৰুত্বপূৰ্ণ।

**উদাৰ চিন্তাৰ মূল: ব্যক্তিগত অধিকাৰ, যুক্তিবাদ আৰু ধর্মনিৰপেক্ষ নৈতিকতা**

ৰায়ৰ উদাৰবাদৰ মূলত আছিল ব্যক্তিগত অধিকাৰৰ প্ৰতি গভীৰ প্ৰতিশ্ৰুতি, যাক তেওঁ মানুহৰ মর্যাদাৰ অন্তর্নিহিত অংশ বুলি বিশ্বাস কৰিছিল। তেওঁ 'মত প্ৰকাশৰ স্বাধীনতাৰ' পক্ষে দৃঢ়ভাৱে সমর্থন কৰাৰ লগতে যুক্তি দিছিল যে যিকোনো ব্যক্তিয়ে তেওঁলোকৰ ভাল-লগা যিকোনো ক্ষেত্ৰৰ অথবা ধাৰণাৰ সপক্ষে স্বাধীনভাৱে আগবাঢ়িব পাৰে, যেতিয়ালৈকে ই অন্যৰ ক্ষতি নকৰে। এই দৃষ্টিভংগী বিশেষকৈ বিপ্লৱাত্মক আছিল, কাৰণ সেই সময়ত পৰম্পৰাগত পদাধিকাৰ আৰু গোটগত পৰিচয়ে প্ৰায়ে ব্যক্তিগত স্বায়ত্তশাসনক অতিক্ৰম কৰিছিল।

ৰায়ৰ যুক্তিসংগত অনুসন্ধানৰ ওপৰত বিশ্বাস অটল আছিল। তেওঁ যুক্তিক প্ৰাকৃতিক আৰু সামাজিক জগতক বুজিবলৈ সর্বজনীন পথপ্ৰদর্শক হিচাপে বিবেচনা কৰিছিল। তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'Tuhfat-ul-Muwahhidin' (১৮০৯)ত তেওঁ ধার্মিক বিশ্বাসক প্ৰশ্ন কৰা, প্ৰমাণ আৰু যুক্তিপূর্ণ বিশ্লেষণৰ জৰিয়তে সত্য বিচাৰাৰ গুৰুত্ব ওপৰত জোৰ দিছিল। ৰায়ৰ যুক্তিবাদৰ পক্ষে সমর্থনে নাস্তিকতাৰ প্ৰচাৰ নহয়, বৰঞ্চ ই পবিত্ৰ আৰু নৈতিক একদেৱবাদী বিশ্বাসৰ বাবে আহ্বান আছিল, যি ধর্মীয় বিভাজনক পাৰ হৈ যায়।

ধর্মনিৰপেক্ষ নৈতিকতা ৰায়ৰ চিন্তাধাৰাৰ অন্য এখন মূল স্তম্ভ গঢ়িছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে নৈতিক নীতি সমূহ সর্বজনীন, আৰু ই ধর্মীয় মতবাদৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰাকৈ যুক্তি আৰু মানৱ প্ৰকৃতিৰ পৰা উদ্ভৱ কৰিব পৰা যায়। এই বিশ্বাসৰ বাবে তেওঁ এনে এক সমাজৰ পক্ষে মত প্ৰকাশ কৰিছিল, য'ত সকলো ধর্মৰ ব্যক্তিসকলে পৰস্পৰ সন্মান আৰু বুজাবুজিৰ সৈতে একেলগে বাস কৰিব পাৰে।

**সহিষ্ণুতা আৰু বহুৰূপতাবাদ: সামাজিক সামঞ্জস্যৰ পথ**

ৰায়ৰ বহুৰূপবাদী সমাজৰ দর্শন সময়তকৈ আগতীয়া আছিল। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে সকলো ধর্ম, মূলতঃ, এজন দয়ালু একেশ্বৰী দেবতাৰ উপাসনা আৰু নৈতিক গুণাবলীৰ অনুশীলনৰ ওপৰত কেন্দ্ৰীভূত এটা সাধাৰণ নৈতিক কাঠামো ভাগ বতৰা কৰে। ধর্মসমূহৰ মাজত সংলাপ আৰু বুজাবুজি প্ৰচাৰৰ বাবে তেওঁৰ প্ৰচেষ্টা কেৱল ব্যৱহাৰিক নহয়; ই গভীৰ বিশ্বাসৰ পৰা উৎসাৰিত হৈছিল যে সামাজিক সামঞ্জস্য স্থাপন কৰিবলৈ সহিষ্ণুতা আৰু পৰস্পৰৰ সন্মান অত্যাৱশ্যক ।

ৰায়ে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'Precepts of Jesus' (১৮২০)ত কৈছিল, "ঈশ্বৰৰ একত্ব এটা তত্ত্ব, যাৰ ওপৰত ধর্মীয় নৈতিকতাৰ সমগ্ৰ আধাৰ নির্মিত, আৰু ইয়াৰ অবিহনে ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাৰ পূর্ণ অনুগ্ৰহণ সম্ভৱ নহ'ব" (ৰায়, ১৮২০)। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে এই নৈতিক একদেৱবাদী বিশ্বাস ধর্মীয় বিভাজন অতিক্ৰম কৰাৰ আৰু বিশ্বজনীন ভ্ৰাতৃত্বৰ আত্মা প্ৰসাৰ কৰাৰ মূল চাবিকাঠি।

**কর্মঠ প্ৰগতিবাদ: নাৰী অধিকাৰ, সামাজিক ন্যায় আৰু শিক্ষা**

ৰায়ৰ প্ৰগতিবাদত সকলোতকৈ স্পষ্ট দেখা যায় তেওঁৰ সতী প্ৰথা, শিশু বিবাহ, আৰু নাৰীৰ সম্পত্তি অধিকাৰৰ অস্বীকৃতিবিৰোধী প্ৰচেষ্টাত। তেওঁ নাৰীৰ শিক্ষাৰ অধিকাৰ আৰু সম্পত্তিৰ অধিকাৰৰ দৃঢ় সমর্থক আছিল, আৰু তেওঁৰ সময়ৰ গভীৰভাৱে প্ৰৱলিত পিতৃতান্ত্ৰিক নিয়ম-নীতিৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবাদ কৰিছিল। তেওঁৰ গ্ৰন্থ 'Brief Remarks Regarding Modern Encroachments on the Ancient Rights of Females' (১৮২২) নাৰী-পুৰুষৰ সমত্ব প্ৰতিপন্ন কৰাৰ প্ৰতি তেওঁৰ প্ৰতিশ্ৰুতিৰ প্ৰমাণ।

তেওঁৰ বহু সমসাময়িকৰ বিপৰীতে, ৰায়ৰ সংস্কাৰমূলক এজেণ্ডা কেৱল আচাৰ-অনুষ্ঠানৰ পৰিষ্কাৰ বা পাৰঞ্জশ্বিক পৰিবর্তনলৈ সীমাবদ্ধ নাছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে সমাজক শিক্ষা, যুক্তিসংগত বিতর্ক আৰু আইনী সংস্কাৰৰ জৰিয়তে পৰিবর্তন কৰিব পাৰি। সতী প্ৰথাৰ বিৰুদ্ধে তেওঁৰ প্ৰচেষ্টা কেৱল ইংৰাজী দমন-চাপৰ প্ৰতিক্ৰিয়া নহয়, বৰঞ্চ ন্যায় আৰু দয়ালু সমাজ গঢ়াৰ বৃহত্তৰ দৃষ্টিভংগীৰ এটা অংশ আছিল।

**সুষম আধুনিকতা: নির্বাচনী সমন্বয় আৰু সাংস্কৃতিক গর্ব**

ৰায়ৰ চিন্তাৰ আটাইতকৈ আকর্ষণীয় দিশসমূহৰ এটা আছিল পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতাৰ জটিল সম্বন্ধৰ মাজেৰে চলিব পৰা তেওঁৰ ক্ষমতা । তেওঁ পশ্চিমীয়া ধাৰণাৰ অচিন্তিত প্রশংসক নাছিল; বৰঞ্চ তেওঁ পশ্চিমীয়া বিজ্ঞান, দর্শন আৰু ৰাজনৈতিক চিন্তাৰ নির্দিষ্ট উপাদানসমূহক ভাৰতৰ বিশেষ চেলেঞ্জসমূহ সমাধান কৰিবলৈ লক্ষ্যভাৱে গ্রহণ কৰিছিল ।

ইতিহাসবিদ অমৰঞ্জত্য সেনে মন্তব্য কৰিছে, "ৰায়ৰ পশ্চিমীয়া ধাৰণাৰ সৈতে সম্পৃক্ততা ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ প্রত্যাখ্যান নহয়, বৰঞ্চ সমালোচনামূলক সংলাপৰ জৰিয়তে সেইবোৰক সমৃদ্ধ কৰাৰ প্রয়াস আছিল" (সেন, ২০০৫)। বিজ্ঞান আৰু ইউৰোপীয় ভাষাৰ অধ্যয়নসহ আধুনিক শিক্ষাৰ বাবে তেওঁৰ প্রচেষ্টা ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক আৰু আধ্যাত্মিক পৰম্পৰাৰ প্রতি গভীৰ সন্মানৰ সৈতে সুষমভাৱে সমন্বিত আছিল।

**ঐতিহ্য আৰু প্রাসংগিকতা: সকলো সময়ৰ এজন চিন্তাবিদ**

ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ প্রগতিশীল আৰু উদাৰ চিন্তাবিদ হিচাপে ঐতিহ্য আজিৰ যুগতো গভীৰভাৱে প্রাসংগিক। যুক্তিসংগত অনুসন্ধান, ব্যক্তিগত অধিকাৰ আৰু সামাজিক ন্যায়ৰ ওপৰত তেওঁৰ গুৰুত্ব সমত্ব আৰু গণতন্ত্রৰ বাবে আন্দোলনসমূহক অনুপ্রাণিত কৰি আহিছে। বহুৰূপবাদী আৰু অন্তর্ভুক্তিমূলক সমাজৰ তেওঁৰ দৃষ্টিভংগী ধর্মীয় সহিষ্ণুতা হীনতা আৰু লিঙ্গ বৈষম্যৰ দৰে সমসাময়িক সমস্যাসমূহ সমাধান কৰাৰ বাবে এক প্রেৰক পোহৰ ৰূপে আছে।

বর্ধমান ধ্রুবিকৰণৰ যুগত, ৰায়ৰ সহিষ্ণুতা, সংলাপ আৰু পৰস্পৰৰ সন্মানৰ আহ্বান উদাৰ মানৱবাদৰ স্থায়ী মূল্যৰ এটি স্মৰণীয় দিশ। যেতিয়া আমি চৰশ শতিকাৰ জটিলতাৰ সৈতে সংগ্রাম কৰি আছো, তেওঁৰ চিন্তাধাৰাই পৰম্পৰা আৰু আধুনিকতা, ব্যক্তিগত স্বাধীনতা আৰু গোটগত দায়িত্বৰ মাজত সুষমতা স্থাপন কৰাৰ এক পথপ্রদর্শক মানচিত্র প্রদান কৰে।

## ৩.৬ আইন আৰু নৈতিকতাৰ বিষয়সমূহ

ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে দৃঢ়ভাৱে বিশ্বাস কৰিছিল যে আইন আৰু নৈতিকতা একেলগে সংযুক্ত ধাৰণা, যাক পৃথক কৰা সম্ভৱ নহয়। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে নৈতিক নীতিৰ অভাৱ থকা আইন শোষণৰ হাথিয়াৰ হিচাপে পৰিণত হ'ব পাৰে, আৰু আইনীয় সমর্থনবিহীন নৈতিকতা প্রভাৱশালী নহয়।

**আইন: মুখ্য নীতি**

- আইনৰ আগত সমতা: ৰায়ে জাতি, ধর্ম বা সামাজিক মর্যাদাৰ নিৰপেক্ষভাৱে সকলোৰে সৈতে সমান ব্যৱহাৰৰ সমর্থন কৰিছিল।
- সংহত আইন ব্যৱস্থা (Codified legal systems): তেওঁ স্পষ্ট আৰু নির্দিষ্ট আইনসমূহৰ পক্ষে মত প্রকাশ কৰিছিল, যিবোৰ সকলোৰে বাবে প্রযোজ্য হয় আৰু স্বেচ্ছাচাৰী ব্যাখ্যা হ্রাস কৰে।
- বিচাৰ বিভাগৰ স্বায়ত্তশাসন (Judicial independence): ৰায়ে নিস্পক্ষ ন্যায় নিশ্চিত কৰিবলৈ ক্ষমতা বিভাজনৰ পক্ষে আছিল।
- মানৱীয় শাস্তি (Humane punishment): তেওঁ নির্মম শাস্তিৰ বিৰুদ্ধে আছিল আৰু আৰোপিত শাস্তি সংশোধনৰ বাবে দণ্ডবিধিত সংস্কাৰৰ প্রয়াস চলাইছিল।

তেওঁ প্রচলিত সেই সকলো সামাজিক প্রথাৰ সমালোচনা কৰিছিল, যিয়ে সীমান্তিক বা বৈষম্য ভুক্ত গোটসমূহৰ বিৰুদ্ধে বৈষম্য সৃষ্টি কৰিছিল, আৰু তেওঁ অধিক ন্যায়সংগত আৰু সমতামূলক সমাজৰ পক্ষে মত প্রকাশ কৰিছিল।

**নৈতিকতা: মূল মূল্যবোধ**

- ন্যায় (Justice): ৰায়ে ন্যায়ক এটা সৰ্বজনীন নীতি হিচাপে চায়, যি সমাজৰ অগ্ৰগতিৰ বাবে অত্যাৱশ্যকীয়।
- সহানুভূতি (Compassion): তেওঁ সকলো ব্যক্তিৰ প্ৰতি সহানুভূতি আৰু দয়াশীলতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।
- সত্য (Truth): ৰায়ে সত্যতা আৰু স্বচ্ছতাৰ শক্তিত বিশ্বাস কৰিছিল।
- মানৰ মৰ্যাদা (Human dignity): তেওঁ প্ৰতিজন মানুহৰ অন্তৰ্নিহিত মূল্য আৰু সন্মানৰ পক্ষে দৃঢ়ভাৱে প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছিল।

ৰায়ে যুক্তি দিছিল যে নৈতিক অগ্ৰগতি ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা অৰ্জন আৰু গণতান্ত্ৰিক প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ স্থায়িত্বৰ বাবে অত্যন্ত প্ৰয়োজনীয়। তেওঁৰ চিন্তাধাৰাই নৈতিক মানৱবাদক আইনী যুক্তিসঙ্গতাৰ সৈতে সংযুক্ত কৰিছিল, যিয়ে আধুনিক ভাৰতীয় সমাজৰ ভিত্তি প্ৰদান কৰিছিল।

মূলতঃ, ৰায়ৰ দৰ্শন আইন আৰু নৈতিকতাৰ মাজত এক সুষম সামঞ্জস্য স্থাপন কৰাৰ ওপৰত কেন্দ্ৰীভূত আছিল, যাতে উভয়েই সমাজৰ বৃহত্তৰ মঙ্গলৰ বাবে কাৰ্যকৰী হয়।

## ৩.৭ ব্ৰাহ্ম সমাজ

১৮২৮ চনত 'ব্ৰাহ্ম সমাজ' স্থাপন কৰাটো আধুনিক ভাৰতৰ ইতিহাসত এক নিৰ্ণায়ক মুহূৰ্ত হিচাপে গণ্য কৰা হয়। ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে প্ৰতিষ্ঠা কৰা ব্ৰাহ্ম সমাজ কেৱল ধৰ্মীয় সংগঠন নহয়; ই সামাজিক, নৈতিক আৰু বৌদ্ধিক পুনৰ্জাগৰণৰ এটা শক্তিশালী আন্দোলন আছিল। সেই সময়ত যেতিয়া ভাৰতীয় সমাজ গভীৰভাৱে কঠোৰ পৰম্পৰা, সামাজিক বৈষম্য আৰু ধৰ্মীয় নিয়ম-নীতিৰ ভিতৰত আবদ্ধ আছিল, ব্ৰাহ্ম সমাজে যুক্তিসঙ্গত, নৈতিক আৰু সংস্কাৰমূলক দৃষ্টিভংগী পৰিচয় কৰোৱাৰ চেষ্টা কৰিছিল। ইয়াৰ প্ৰভাৱ কেৱল ধৰ্মৰ সীমাত সীমাবদ্ধ নাছিল, বৰঞ্চ ঔপনিবেশিক ভাৰতৰ সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক চেতনাৰ বিকাশত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল।

**পটভূমি আৰু প্ৰতিষ্ঠা**

ৰাজা ৰামমোহন ৰায় একেশ্বৰবাদী উপনিষদীয় দৰ্শন, বৌদ্ধিক জাগৰণৰ যুগৰ যুক্তিবাদ আৰু পশ্চিমীয়া উদাৰতাবাদী চিন্তাধাৰাৰ পৰা গভীৰ প্ৰভাৱিত হৈছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে ভাৰতীয় সমাজৰ বহু সামাজিক কুসংস্কাৰ ধাৰ্মিক গ্ৰন্থসমূহৰ ভুল ব্যাখ্যা আৰু আচাৰ-অনুষ্ঠানৰ অন্ধ অনুসৰণৰ দ্বাৰা বজাই ৰখা হৈছিল। এই প্ৰৱণতাৰ বিৰুদ্ধে মাত মাতিবৰ বাবে তেওঁ ১৮২৮ চনত 'ব্ৰাহ্ম সভা' প্ৰতিষ্ঠা কৰে, যি পাছত ব্ৰাহ্ম সমাজ হিচাপে পৰিচিত হয়। এই আন্দোলনৰ লক্ষ্য আছিল ধৰ্মক কুসংস্কাৰ, মূৰ্তিপূজা আৰু অন্ধ বিশ্বাসৰ পৰা মুক্ত কৰি বিশুদ্ধ কৰা, লগতে যুক্তি, নৈতিকতা আৰু সৰ্বজনীন মানৱ মূল্যবোধৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা।

**ব্ৰাহ্ম সমাজৰ লক্ষ্যসমূহ**

ব্ৰাহ্ম সমাজ কিছুমান স্পষ্ট আৰু প্ৰগতিশীল লক্ষ্যৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈছিল, যিয়ে একে সময়ত প্ৰচলিত ধৰ্মীয় প্ৰথাৰ পৰা একেদৰে পৃথক কৰিছিল—

- **এজন সৰ্বজনীন ঈশ্বৰৰ উপাসনা ঃ** ব্ৰাহ্ম সমাজে এজন এক, নিৰ্মূৰ্ত আৰু সৰ্বজনীন ঈশ্বৰত বিশ্বাসৰ পক্ষে মত প্ৰকাশ কৰিছিল। ই বহুদেৱবাদক প্ৰত্যাখ্যান কৰিছিল আৰু জোৰ দিয়ে যে ঈশ্বৰ সকলো মানুহে নিৰ্মিত চিত্ৰ আৰু প্ৰতিনিধিত্বৰ সীমা পাৰ হৈ আছে।
- **মূৰ্তিপূজা আৰু কুসংস্কাৰৰ প্ৰত্যাখ্যান ঃ** এই আন্দোলনৰ মুখ্য নীতি সমূহৰ এটা আছিল মূৰ্তিপূজা, আচাৰ-অনুষ্ঠান আৰু কুসংস্কাৰমূলক প্ৰথা প্ৰত্যাখ্যান কৰা। প্ৰতিষ্ঠাপকসকলৰ মতে, এইবোৰে ধৰ্মৰ সঁচা সাৰ আৰু উদ্দেশ্যক অন্ধকাৰত ৰাখিছিল।

### নৈতিক আৰু নৈতিক জীৱনৰ প্ৰচাৰ

ব্ৰাহ্ম সমাজে আচাৰ-অনুষ্ঠানৰ অনুসৰণৰ পৰিৱৰ্তে ধৰ্মীয় জীৱনৰ কেন্দ্ৰবিন্দু হিচাপে নৈতিক আচৰণ, সত্যনিষ্ঠা, সহানুভূতি আৰু নৈতিক দায়িত্বৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।

### জাতিভেদ বৈষম্যৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবাদ

ব্ৰাহ্ম সমাজে জাতি প্ৰথাৰ কঠোৰ সমালোচনা কৰিছিল আৰু সামাজিক সমতাৰ ধাৰণাক আগবঢ়াইছিল। ব্ৰাহ্ম সমাজৰ মতে, জন্ম বা সামাজিক মৰ্যাদাৰ কোনো পাৰ্থক্য নাথাকিলেও প্ৰত্যেক মানুহেই ঈশ্বৰৰ আগত সমান।

### সামাজিক সংস্কাৰৰ সমৰ্থন

এই আন্দোলনে সতীদাহ প্ৰথা, বাল্য বিবাহ, আৰু বহুবিবাহৰ দৰে সামাজিক কুসংস্কাৰৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবাদ কৰিছিল আৰু বিধৱাৰ পুনঃবিবাহ আৰু নাৰীৰ শিক্ষাৰ সমৰ্থন কৰিছিল।

### ব্ৰাহ্ম সমাজৰ সামাজিক প্ৰভাৱ

ব্ৰাহ্ম সমাজে উনৈশ শতিকাৰ ভাৰতত সামাজিক সংস্কাৰ আৰম্ভ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত পথপ্ৰদৰ্শক ভূমিকা পালন কৰিছিল। ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ সতী প্ৰথাৰ বিৰুদ্ধে অভিযান, যিয়ে ১৮২৯ চনত আইনগতভাৱে বিলোপ হৈছিল, ব্ৰাহ্ম সমাজৰ আদৰ্শৰ সৈতে গভীৰভাৱে সংযুক্ত আছিল। এই আন্দোলনে নাৰীৰ শিক্ষা প্ৰসাৰণ কৰিছিল আৰু সমাজত নাৰীৰ ওপৰত আৰোপিত পিতৃতান্ত্ৰিক নিয়ম-নীতিৰ সমালোচনা কৰিছিল, যিয়ে নাৰীক অধীনস্থ ভূমিকাত সীমাবদ্ধ কৰিছিল। বিধৱাৰ পুনঃবিবাহৰ সমৰ্থন আৰু শিশু বিবাহৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবাদ কৰে, যি সমাজত পাছলৈ ভাৰতৰ বিভিন্ন সংস্কাৰ আন্দোলনৰ বাবে ভিত্তি স্থাপন কৰিছিল।

ইয়াৰ উপৰিও, ব্ৰাহ্ম সমাজে সমালোচনামূলক অনুসন্ধান আৰু বিতৰ্কৰ এক মনোভাৱ প্ৰসাৰ কৰিছিল। ই ব্যক্তিসকলক উত্তৰাধিকৃত পৰম্পৰা আৰু প্ৰথাসমূহক যুক্তি আৰু নৈতিক বিচাৰৰ জৰিয়তে প্ৰশ্ন কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰিছিল। যুক্তিসংগত চিন্তাধাৰাৰ ওপৰত এই জোৰ নতুন শিক্ষিত মধ্যবৰ্গৰ উদ্ভৱত সহায় কৰে, যি সংস্কাৰ আৰু আধুনিকীকৰণৰ মন্তব্য লৈ আগবাঢ়িছিল।

### ব্ৰাহ্ম সমাজৰ ৰাজনৈতিক গুৰুত্ব

যদিও ব্ৰাহ্ম সমাজ প্ৰচলিত অৰ্থত এটা ৰাজনৈতিক সংগঠন নাছিল, তথাপিও ইয়াৰ ৰাজনৈতিক গুৰুত্ব গভীৰ আছিল। ব্যক্তিগত বিবেক, চিন্তা স্বাধীনতা আৰু সামাজিক সমতাৰ দৰে ধাৰণাসমূহক প্ৰচাৰ কৰি, ই ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক চেতনা বৃদ্ধিত পৰোক্ষভাৱে অৱদান আগবঢ়াইছিল। সমাজত এখন নতুন জনমঞ্চ সৃষ্টি কৰিছিল, য'ত শিক্ষিত ভাৰতীয়সকলে ধৰ্ম, সমাজ, শাসন আৰু ন্যায় সম্পৰ্কীয় বিষয়সমূহ মুক্তভাৱে আলোচনা কৰিব পাৰিছিল। ব্ৰাহ্ম সমাজৰ সৈতে সম্পৰ্কিত সাৰ্বজনিক সভা, বিতৰ্ক আৰু প্ৰকাশনসমূহে বৌদ্ধিক সম্পৃক্ততা আৰু ঔপনিবেশিক শাসনৰ অধীন ভাৰতৰ অৱস্থাৰ ওপৰত যথেষ্ট চিন্তাভাবনাৰ উৎসাহ যোগাইছিল।

ব্ৰাহ্ম সমাজৰ বহু সদস্য আৰু সমৰ্থকে পাছলৈ ভাৰতীয় ৰাষ্ট্ৰীয় আন্দোলনত প্ৰভাৱশালী চৰিত্ৰ হিচাপে পৰিণত হৈছিল। স্বাধীনতা, যুক্তিবাদী চিন্তাধাৰা আৰু সংস্কাৰৰ ওপৰত জোৰ দিয়া এটা মনোভাৱৰ বিকাশ ঘটিছিল, যিয়ে কেৱল সামাজিক অন্যায়হে নহয়, ৰাজনৈতিক দমনো প্ৰশ্ন কৰি উঠিছিল। ইতিহাসবিদসকলে উল্লেখ কৰিছে যে ব্ৰাহ্ম সমাজৰ দৰে সংস্কাৰ আন্দোলনে সৃষ্টি কৰা বৈচিত্ৰঞ্জযময় চিন্তাবিশ্বৰ পৰিৱেশেই উনৈশ শতিকাৰ শেষৰ ভাগত সংগঠিত ৰাষ্ট্ৰীয়তাবাদৰ বাবে ভূমি প্ৰস্তুত কৰাত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল (মজুমদাৰ, ১৯৬৭)।

**সংস্কাৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰীয়তাবাদৰ মাজত এক সেতু হিচাপে ব্ৰাহ্ম সমাজ**

ব্ৰাহ্ম সমাজক সামাজিক সংস্কাৰ আৰু ৰাজনৈতিক জাগৰণৰ মাজত এক সেতু হিচাপে দেখা যায়। ইয়াৰ তৎক্ষণাৎ লক্ষ্য যদিও ধৰ্মীয় আৰু সামাজিক পৰিবৰ্তন আছিল, তথাপি ইয়াৰ দীঘলীয়া প্ৰভাৱ ভাৰতীয়সকলৰ মাজত আধুনিক, সমালোচনামূলক আৰু সংস্কাৰমূলক চেতনা গঢ়াৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায়। পৰম্পৰা আৰু অন্ধ বিশ্বাসৰ বিৰুদ্ধে প্ৰশ্ন তুলি আৰু নৈতিক সাহসৰ প্ৰচাৰ কৰি, এই আন্দোলনে ব্যক্তিসকলক এখন অধিক ন্যায়সংগত আৰু সমতামূলক সমাজৰ কল্পনা কৰিবলৈ সক্ষম কৰিছিল।

সুমিত চৰকাৰে যুক্তি আগবঢ়াইছে যে এনে সংস্কাৰ আন্দোলনে ভাৰতীয় ৰাষ্ট্ৰীয়তাবাদৰ দৰ্শনগত আধাৰ গঢ়াৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল, কিয়নো ই ভাৰতীয় জনজীৱনত যুক্তিসংগত বিতৰ্ক, নাগৰিক ðÆüÇ Õ±ŋüÆçÆÏò ÷±Ê±ñßÁ±1 ñ±í±ü÷ÝÃ¶ú ßÁ±ýÆÃ [äÂßÁ±, ১৯৮৩)।

ইয়াৰোপৰি, ব্ৰাহ্ম সমাজ আছিল উনৈশ শতিকাৰ ভাৰতৰ আটাইতকৈ প্ৰভাৱশালী সংস্কাৰ আন্দোলনৰ অন্যতম। ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে প্ৰতিষ্ঠা কৰা এই সমাজে একেশ্বৰবাদ, যুক্তিবাদ আৰু নৈতিক জীৱনৰ ওপৰত জোৰ দি ধৰ্ম সংস্কাৰ কৰাৰ লগতে গভীৰ সামাজিক অন্যায়সমূহৰ সমাধান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। সামাজিক সংস্কাৰ, নাৰীৰ উন্নয়ন আৰু জ্ঞানপ্ৰাপ্ত জনমঞ্চৰ সৃষ্টিত ইয়াৰ অৱদান অতুলনীয়। যদিও ব্ৰাহ্ম সমাজ স্পষ্টভাৱে ৰাজনৈতিক নাছিল, তথাপিও ৰাজনৈতিক চেতনা জাগ্ৰত কৰা আৰু ভাৰতীয় ৰাষ্ট্ৰীয়তাবাদৰ বাবে বৌদ্ধিক ভূমি প্ৰস্তুত কৰা ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ ভূমিকা গুৰুত্বপূৰ্ণ। সেয়া হোৱাত, ই ভাৰতৰ পৰম্পৰা-বন্ধ সমাজৰ পৰা আধুনিক ৰাষ্ট্ৰলৈ যাত্ৰাত এক নিৰ্ণায়ক প্ৰতিষ্ঠান হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত।

## W অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ মতে আইন আৰু নৈতিকতাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক কেনেকুৱা আছিল?

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ব্ৰাহ্ম সমাজৰ মূল উদ্দেশ্যসমূহ কি আছিল?

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ ব্যক্তিগত স্বাধীনতাৰ ধাৰণা আৰু আধুনিক ভাৰতত তাৰ গুৰুত্ব বিশ্লেষণ কৰা।

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ শিক্ষা সম্পৰ্কীয় মতামতসমূহ আলোচনা কৰা আৰু ভাৰতীয় সমাজৰ ওপৰত তাৰ প্ৰভাৱ ব্যাখ্যা কৰা।

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ আধুনিক ভাৰতীয় চিন্তা আৰু সমাজ গঠন কৰাত ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ ভূমিকা মূল্যায়ন কৰা।

## 2 ৩.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ৰাজা ৰামমোহন ৰায় আধুনিক ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাৰ বিকাশত এগৰাকী উজ্জ্বল ব্যক্তিত্ব হিচাপে অৱস্থান গ্ৰহণ কৰিছে। স্বাধীনতা, শিক্ষা, অৰ্থনীতি, আইন, নৈতিকতা আৰু সমাজ সংস্কাৰৰ ওপৰত তেওঁৰ ধাৰণাসমূহে ভাৰতীয় উদাৰবাদ আৰু সংবিধানবাদৰ আধাৰ নিৰ্মাণ কৰিছিল।
- তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে এক সত্য ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ বাবে প্ৰয়োজন শিক্ষিত নাগৰিক, সামাজিক ন্যায়, নৈতিক শাসন আৰু যুক্তিসংগত ধৰ্ম।
- ৰায়ৰ দৃষ্টিভংগী আছিল সংস্কাৰমুখী, অন্তৰ্ভুক্তিমূলক আৰু মানৱতাবাদী। তেওঁ প্ৰতিবাদ বা হিংসাৰ জৰিয়তে নহয়, পৰিৱৰ্তন আনিবলৈ সংলাপ, প্ৰত্যয় আৰু প্ৰতিষ্ঠানিক সংস্কাৰৰ যোগে কাম কৰিছিল।
- এখন বিশ্বজনীন সমস্যাৰ আৰু মতবাদী বিভাজনৰ যুগত, ৰায়ৰ যুক্তি, সহিষ্ণুতা আৰু মানৰীয় মৰ্য্যাদাৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰাটো বৰ্তমান সময়তো গভীৰ প্ৰাসংগিক।

## O ৩.৯ অধিক জানিবলৈ


1. Chandra, Bipan. History of Modern India. New Delhi: Orient Blackswan, 2009.
2. Heimsath, Charles. Indian Nationalism and Hindu Social Reform. Princeton: Princeton University Press, 1964.
3. Kopf, David. The Brahmo Samaj and the Shaping of the Modern Indian Mind. Princeton: Princeton University Press, 1979.
4. Majumdar, R. C. History of Modern India. Calcutta: Mukherjee & Co., 1967.
5. Roy, Rammohun. Tuhfat-ul-Muwahhidin. 1809.
6. Roy, Rammohun. Brief Remarks Regarding Modern Encroachments on the Ancient Rights of Females. 1822.
7. Sarkar, Sumit. Modern India: 1885-1947. New Delhi: Macmillan, 1983.
8. Sen, Amartya. The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture and Identity. New Delhi: Penguin Books India, 2005.


## K ৩.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

**১ নম্বৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ** ৰয় বিশ্বাস কৰিছিল যে আইন আৰু নৈতিকতা একে সৈতে জড়িত। নৈতিক মূলৰ অবিহনে আইন হ'ল দমনমূলক শক্তি, আৰু আইনৰ সহায় অবিহনে নৈতিকতা কাৰ্যকৰী হ'ব নোৱাৰে।

**২ নম্বৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ** ব্ৰাহ্ম সমাজৰ উদ্দেশ্য আছিল একেশ্বৰবাদ প্ৰচাৰ কৰা, মূৰ্তিপূজা আৰু কুসংস্কাৰ পৰিত্যাগ কৰা, লগতে সামাজিক সমতাৰ, মহিলাৰ শিক্ষাৰ আৰু বিধৱা পুণৰবিবাহৰ পক্ষে আহ্বান জনোৱা।

**৩ নম্বৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ** ৰয়ৰ ব্যক্তিগত স্বাধীনতাৰ ধাৰণা ব্যক্তিগত স্বাধীনতা, যুক্তিসম্মত নিৰ্বাচন আৰু নৈতিক স্বায়ত্তশাসনৰ ওপৰত আধাৰিত আছিল। তেওঁ সতী প্ৰথা, শিশু বিবাহ আৰু বহুবিবাহৰ দৰে সামাজিক আচৰণৰ বিৰুদ্ধে আছিল আৰু মহিলাৰ ক্ষমতায়ন আৰু শিক্ষাৰ পক্ষে আহ্বান জনাইছিল। তেওঁৰ ব্যক্তিগত স্বাধীনতাৰ ধাৰণা আধুনিক ভাৰততে এতিয়াও প্ৰাসংগিক, যি ব্যক্তিগত অধিকাৰ আৰু সামাজিক ন্যায়ৰ গুৰুত্ব প্ৰদৰ্শন কৰে।

**৪ নম্বৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ** ৰয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে শিক্ষা হৈছে সামাজিক সংস্কাৰৰ মূল চাবিকাঠি আৰু তেওঁ আধুনিক, বৈজ্ঞানিক আৰু যুক্তিসম্মত শিক্ষাৰ সমৰ্থন কৰিছিল। তেওঁ বেদান্ত কলেজ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল আৰু ইংৰাজী ভাষাৰ শিক্ষাক সমৰ্থন কৰিছিল, যাৰ উদ্দেশ্য আছিল অধিক জ্ঞানী আৰু প্ৰগতিৱান সমাজ গঢ়ি তোলা। তেওঁৰ প্ৰচেষ্টাই ভাৰতৰ বৌদ্ধিক জাগৰণ আৰু আধুনিকীকৰণৰ আধাৰ স্থাপন কৰিছিল।

**৫ নম্বৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ** ৰয় আধুনিক ভাৰতৰ চিন্তাধাৰা গঢ়িবলৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল, সামাজিক সংস্কাৰ, ব্যক্তিগত স্বাধীনতা আৰু যুক্তিসম্মত অনুসন্ধানৰ পক্ষে আহ্বান জনাইছিল। আইন, নৈতিকতা আৰু শিক্ষাৰ ওপৰত তেওঁৰ ধাৰণাসমূহ ভাৰতৰ সামাজিক- ৰাজনৈতিক পৰিসৰত এতিয়াও প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে আৰু ভৱিষ্যতৰ সংস্কাৰক আৰু চিন্তকক অনুপ্ৰাণিত কৰিছে। তেওঁৰ সমাজ আৰু বৌদ্ধিক জাগৰণৰ অৱদানৰ বাবে তেওঁক "আধুনিক ভাৰতৰ পিতৃ" বুলি জনা যায়।

## M ৩.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

**(ক) অতি চুটি প্ৰশ্ন**

**প্ৰশ্ন ১ ঃ** ব্ৰাহ্ম সমাজ কেতিয়া প্ৰতিষ্ঠা হৈছিল?

**প্ৰশ্ন ২ ঃ** ৰাজা ৰাম মোহন ৰয়ৰ মতে ব্যক্তিগত স্বাধীনতাৰ যিকোনো দুটা প্ৰয়োজনীয়তা উল্লেখ কৰক।

**প্ৰশ্ন ৩ ঃ** ৰাজা ৰাম মোহন ৰয়ৰ ব্যক্তিগত অধিকাৰৰ ওপৰত দৃষ্টিভংগী সংক্ষেপে লিখক।

**(খ) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)**

**প্ৰশ্ন ১ ঃ** ৰাজা ৰাম মোহন ৰয়ৰ ব্যক্তিগত আৰু ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ ধাৰণা পৰীক্ষা কৰক।

**প্ৰশ্ন ২ ঃ** শিক্ষাৰ ওপৰত ৰয়ৰ দৃষ্টিভংগী আৰু আধুনিক ভাৰতৰ বাবে তাৰ গুৰুত্ব বৰ্ণনা কৰক।

**প্ৰশ্ন ৩ ঃ** ৰয়ে কেনেকৈ ঔপনিবেশিক অৰ্থনীতি নীতি সমালোচনা কৰিছিল?

**(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)**

**প্ৰশ্ন ১ ঃ** ৰাজা ৰাম মোহন ৰয়ক এজন উদাৰ আৰু প্ৰগতিৰান চিন্তক হিচাপে বিশ্লেষণ কৰক।

**প্ৰশ্ন ২ ঃ** সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক সংস্কাৰত ব্ৰাহ্ম সমাজৰ ভূমিকা মূল্যায়ন কৰক।

**প্ৰশ্ন ৩ ঃ** ৰাজা ৰাম মোহন ৰয়ৰ আইন আৰু নৈতিকতাৰ ওপৰত ধাৰণাসমূহ আলোচনা কৰক।

**প্ৰশ্ন ৪ ঃ** শিক্ষাৰ ওপৰত ৰয়ৰ দৃষ্টিভংগী আৰু আধুনিক ভাৰতৰ বাবে তাৰ গুৰুত্ব আলোচনা কৰক।

**প্ৰশ্ন ৫ ঃ** আধুনিক ভাৰতত ৰাজা ৰাম মোহন ৰয়ৰ ৰাজনৈতিক ধাৰণাসমূহৰ প্ৰাসংগিকতা মূল্যায়ন কৰক।

**********